

ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК
КЕҢЕШ
Д 09.00.98

Кол жазма укугунда
УДК 1(09) (575.2) (043.3)

АБЛАЗОВ КОЗУБАЙ ЭРМЕКОВИЧ

КЫРГЫЗДАРДЫН ФИЛОСОФИЯЛЫК
ТҮШҮНҮКТҮРҮНҮН
ГЕНЕЗИСИ ЖАНА ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Адистиги 09.00.03 – философия тарыхы

Философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
А в т о р е ф е р а т ы

Бишкек - 2000

семасиологическое исследование. В этом смысле указанный метод Диогена Лаэртского весьма нам близок, весьма ценен и требует от нас самого внимательного исследования по возможности, даже и использования”¹.

Ушул өндүү конкреттүү бир философ өз эмгегинде колдонгон же бүтүндөй эле бир элге таандык философиялык түшүнүктөрдү изилдөө иши тээ байыркы замандан тартып, ушу күнгө дейре улантылып келет. Акыркы мезгилдерде советтик тарыхый-философиялык илим тарабынан көптөгөн иштер аткарылса да, ушул жагдайдан алганда, кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүн иликтөө боюнча айрым эмгектерди эске албаганда, али да болсо илимий иш-чаралар көрүлө элек. Тарыхый узак мезгилдерди өз ичине камтыган кыргыздардын философиялык түшүнүктөрүн системалаштыруу жана жалпылоо - бүгүнкү күндүн эң актуалдуу маселелеринин бири.

Кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүнүн тарыхы Борбордук Азиянын ушундай түшүнүктөрүнүн тарыхынын негизги компоненттеринин бири болуп саналат.

Жоңшулаш жана тектеш элдер менен өзүнүн тамыры боюнча көптөгөн жалпылыктарга, окшоштуктарга ээ болуу аркылуу кыргыздар өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүн жоготпой сактап калган жана бул өзгөчөлүк алардын философиялык түшүнүктөрүндө чагылдырылат.

Философиялык түшүнүктөр, алардын тарыхый жана логикалык өнүгүш маселеси учурдагы илимий таанып билүү процессинде да өтө актуалдуу маселеге айланды. Ошол себептүү философиялык түшүнүк феномени диний-мифологиялык, эмпирикалык, этика-эстетикалык, коомдук - саясий жана табият тууралуу түшүнүктөрдү өз ичине алуу менен өзгөчө кызыгууну туудурат. Кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүнүн тарыхын окуп-үйрөнүү азыркы кездеги адамдардын дүйнөгө болгон көз караштарын калыптандыруу үчүн өзгөчө роль ойнойт. Ошону менен катар эле элдик философиялык элес-

түшүнүктөрдүн тарыхын анализдөөгө кайрылбай туруп, илим, анын проблемалары, категориялары, теориясы жана түшүнүктөрүнүн өнүгүшү мүмкүн эмес.

Бул айрыкча бүгүнкү күндөгү өткөөл мезгилде өзгөчө зор мааниге ээ болуп, учурдагы моралдык руханий жана психологиялык жактан колдоого муктаж болуп турган чакта өтө актуалдуу.

Проблеманын изилдениш деңгээли. Жалпы эле философиялык түшүнүктөрдүн изилдениш абалына токтолсок, категориялардын өз ара мамилелерин атайын изилдеп, аны белгилүү бир системага салуу иши Аристотель тарабынан колго алынып, бул классификация формалдык-логиканын принциптерине негизделгенине карабастан, категориялардын чыныгы байланыштары ачылып көрсөтүлгөн эмес. Категорияларды аристотелдик классификациялоонун дагы бир кемчилдиги болуп, ал өзүнүн классификациясында ошол мезгилде белгилүү бир деңгээлде изилденген, ал гана эмес Аристотель өзү да изилдеген жалпыга белгилүү категорияларды өз ичине камтый албаган.

Аристотелден кийин категориялардын өз ара байланышын анализдөөгө Кант өзгөчө көңүл бөлгөн. Бирок, анын классификациясында да, Аристотель кетирген кемчилдиктер кездешет. Мунун негизин да ошол эле формалдык логиканын принциби түзгөн. Мында категориялар таанып билүүнүн өнүгүшүндөгү өздөрүнүн тарыхый ордуларына дал келбей турган тигил же бул жалпы белгилерине карап гана классификацияланган. Канттын системасы да аристотелдик система өндүү эле, көптөгөн категорияларды өз ичине камтый алган эмес.

Гегель Кантты сындодон диалектиканын категорияларынын өз ара байланыш проблемаларын чечүүдө өзүнүн жолун таап, философиянын негизги маселесин чечүүнүн идеалисттик кыртышында, категорияларды өз ара байланышын көрсөтүү аркылуу өзү түзгөн категориялардын системасына диалектикалык принципти негиз кылып алган. Гегелде категориялар материалдуу дүйнөгө жана андан сырткары туруп жашап жаткан

Категориялардын өз ара байланыш проблемасын ырааттуу, материалисттик жана илимий түрдө чечүү иши марксисттик философияда ишке ашкан. Бул проблеманы саясий экономияга карата колдонуу иши Маркстын “Капиталында”, ал эми аны философияда колдонуу маселелери Лениндин “Философиялык дептерлеринде” иштелип чыккан.

Философиялык категорияларды изилдөө Б. Расселдин «Человеческое познания: Его сфера и граница» аттуу жана Л. Витгенштейндин «Логика-философский трактат» ж.б. эмгектерде ишке ашкан.

Философиялык түшүнүктөрдүн дүйнө таанучулук мазмуну, анын ичинде кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүнүн айрым аспектилерин кыргызстандык А.А. Алтмышбаев, А.А. Аманалиев, А.К. Асанбаев, А.Б. Байбосунов, Ж.Ж. Жаныбеков, А.И. Нарынбаев, А.С. Салиев, Ө. Козубаев, С.М. Мукасов ж.б. окумуштуулар тарабынан изилденген.

Изилдөө объекти жана предмети. Изилдөө объекти болуп кыргыздардын философиялык түшүнүктөрүнүн генезиси жана эволюциясы эсептелет. Изилдөө предмети катары кыргыз элинин диний-мифологиялык, этика-эстетикалык, философиялык, табият жана коом тууралуу илимге чейинки түшүнүктөрү саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдети болуп кыргыздардын философиялык түшүнүктөрүнүн генезисин жана эволюциясын ачып көрсөтүү эсептелет. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй бир катар конкреттүү милдеттерди чечүү зарыл.

1. Түшүнүктөрдү тарыхый-философиялык проблема катары аныктоо.

2. Диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн калыптаныш жана өнүгүш өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү.

3. Кыргыздардын табият жана коом тууралуу илимге чейинки түшүнүктөрүн өз ара байланышын изилдөө.

4. Философиялык түшүнүктөрдүн илимий таанып билүүдөгү маанисин белгилөө.

5. Этика-эстетикалык түшүнүктөрдүн өнүгүшүнө мүнөздүү

6. Философиялык түшүнүктөрдүн дүйнө таанучулук мазмунуна тарыхый-философиялык талдоо жүргүзүү.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери. Диссертацияда кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүн изилдөө үчүн байыркы мезгилден башат алган классификациялык-терминологиялык методдон тартып, объективдүүлүк, тарыхыйлык, мураскерлик, жалпы адамзаттык менен улуттуктун биримдик принциби өндүү негизги принциптерге таяндык.

Диалектиканын негизги принциптерине таянуу кыргыздардын философиялык түшүнүктөрүн алардын руханий маданиятынын контексти менен бирдикте кабылдоого мүмкүндүк түзө турган системалуу-концептуалдык ыкманы колдонууга мүмкүндүк берет. Бул ыкма жана философиялык түшүнүктөрдү рухий маданият менен бирдикте кабылдоого, ушуга дейре тарыхый-философиялык илимде кетирилип келген кемчилдиктерден арылууга мүмкүндүк түзөт.

Коюлган проблеманы чечүүдө Н.А. Алтмышбаевдин, Б.А. Аманалиевдин, Т.А. Абдылдаевдин, Т.А. Аскараровдун, Ш.Б. Акмолдоеванын, Ш.Б. Базарбаев, Н.С. Богомоллов, А.А. Брудный, Ж.Ж. Жаныбеков, М.Ж. Жумагулов, А.Ч. Какеев, А.К. Карыпкулов, А.И. Исмаилов, А.Ф. Лосев, А.И. Нарынбаев, С.М. Мукасов, А.С. Салиев, О.А. Тогусаков, Ж.К. Урманбетова, А.И. Чанышев өндүү окумуштуулардын эмгектери өзгөчө роль ойноду.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы. Диссертациялык иштин жаңычылдыгы ушуга дейре илимий изилдөө айлампасына тартыла элек кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүнүн генезиси жана эволюциясы тарыхый-философиялык жактан тандалып, ал түшүнүктөрдүн ички өз ара байланышына концептуалдуу түрдө анализ жасалып, өткөн доорлордогу бул түшүнүктөрдүн өнүгүш өзгөчөлүктөрү ачылып көрсөтүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт. Анын ичинде кыргыздардын руханий маданиятынын контекстиндеги диний-мифологиялык, этика-эстетикалык, философиялык жана илимге чейинки табият менен коом тууралуу түшүнүктөрү талдоого алынат.

Диссертант тарабынан коргоого алынып чыгылуучу жоболор.

Жалпы эле кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүн жасалган анализ диссертациянын төмөндөгүдөй жоболорун түзүүгө мүмкүндүк берет:

- диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн айрымдары байыркы түрк уруулары үчүн эле жалпы болбостон, Борбордук Азияда жашаган башка элдерге да тиешелүү болуп, айрымдарында спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ;

- диний-мифологиялык түшүнүктөр өтө терең дүйнө таануучулук мазмунга эгедер болуу менен алардын дүйнө таанымынын калыптанышы үчүн зор мааниге ээ болуп, кээ бирлери диний-мифологиялык элестөөлөр катары эле калыптанып, өнүкпөстөн, кыргыздардагы диндик алгачкы формаларынын бири катары да кызмат аткарган;

- илимге чейинки түшүнүктөр табият жана коомду таанып билүү үчүн өзгөчө роль ойноп, ал турмуштук тажрыйбаларга жана интуитивдүү табылгаларга негизделген;

- кыргыз элинин илимге чейинки коом тууралуу түшүнүктөрү алардын социалдык абалын, коом алдындагы милдеттерин адамдардын ортосундагы туугандык мамилелерди жана коомдук-саясий, административдик түшүнүктөрүн туюнткан;

- дүйнөгө болгон көз караштын калыптанышы үчүн этика-эстетикалык түшүнүктөр өзгөчө роль ойносо, этика-эстетикалык түшүнүктөрдүн өнүгүш процессинде кыргыздардын илимге чейинки түшүнүктөрүнүн такталышы жана алардын дүйнө таануучулук мазмунунун тереңдеши зор мааниге ээ болгон;

- табиятты эстетикалык жактан кабылдоо ар кандай түстөрдүн элдик аң-сезимден эстетикалык түшүнүк катары калыптанышын шарттап, бул түстөр сулуулуктун символу катары көрүнсө, кээде табият кубулуштарын туюнтуп, элдик үмүт-тилектин символу катары кызмат аткарсан, айрым учурда түстөр табияттын жандануу процесси тариздеги түшүнүк катары да саналган;

- философиялык түшүнүктөр адамдардын аң сезиминин өсүш деңгээлине жараша улам жаңы мазмундарга ээ болуп,

алардын эчен кылымдаган тажрыйбаларынын негизинде калыптанган.

Илимий изилдөөдө таянган булактар. Илимий изилдөөнүн негизги булактары болуп, Кыргыз Республикасынын УИАнын кол жазма корунун материалдары, Орхон-Энесай, Чили-Сай, Сахава жазма эстеликтери, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү, макал-лакаптар боюнча түзүлгөн жыйнактар эсептелет.

Илимий изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациялык иштин илимий-теориялык жана практикалык мааниси баарынан мурда изилдөө жалпы эле кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүн комплекстүү түрдө окуп-үйрөнүү милдетине багытталгандыгы менен түшүндүрүлөт. Философиялык түшүнүктөргө жасалган анализ өткөн доорлордогу философиялык идеялардын, ойлордун өнүгүш деңгээлин туура аныктап, анын өзүнө гана тиешелүү спецификалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө, кыргыз элинин рухий маданиятынан философиялык түшүнүктөрдүн алган ордун туура аныктоого мүмкүндүк түзөт.

Диссертациянын жыйынтык-натыйжалары Кыргызстандагы философия илиминин тарыхын изилдөөдө колдонууга болот, иштин айрым жыйынтыктары кыргыз элинин руханий жана ыймандык жактан өнүгүү процессин тездетүүнү шарттайт. Ошондой эле изилдөөнүн натыйжалары жаштарды улуттук маданиятка, элдик мурастын философиясына карата болгон сыйлоо сезимин өркүндөтүү үчүн кызмат өтөп, философия тарыхы боюнча окулуучу лекцияларда жана семинардык сабактарда колдонууга болот.

Иштин апробацияланышы. Диссертациялык иштин негизги мазмуну боюнча: “Современность: философские и правовые проблемы” аттуу I, II, III республикалык илимий-теориялык конференцияларда, “Жусуп Баласагун и современность” аттуу илимий-практикалык жана “Обычаи, традиции и обряды народов Востока” деген “Нооруз” майрамына арналган илимий-практикалык конференцияларда докладдар жасалып, жарык көргөн.

Диссертациянын структурасы иштин максатына жана милдетине ылайык, киришүүдөн, өзүнүн ичине төрт параграфты камтыган эки главадан, корутунду жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилденип жаткан теманын актуалдуулугу, анын изилдениш абалы тууралуу сөз козголуп, диссертациялык иштин максаты жана милдети аныкталат. Изилдөөдө таянган методологиялык жана теориялык булактары көрсөтүлүп, илимий иштин жаңычылдыгы, анын практикалык мааниси белгиленет.

“Түшүнүктөр - тарыхый - философиялык проблема” аттуу биринчи главада анализдөө предмети болуп, кыргыздардын диний-мифологиялык түшүнүктөрүнүн өнүгүш өзгөчөлүктөрү, алардын табият жана коом тууралуу илимге чейинки түшүнүктөрү эсептелет.

“Диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү” деп аталган биринчи параграфта диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн дүйнө түшүнүүчүлүк мазмуну ачылып көрсөтүлүп, бул түшүнүктөрдүн ар кандай маанилери тарыхый-философиялык жактан анализден өткөрүлөт. Бул түшүнүктөрдүн генезиси жана эволюциясы иликтенип, алардын башка элдердин түшүнүктөрү менен болгон жалпылыгы жана өзгөчөлүгү анализденди. Кыргыздардын диний-мифологиялык аң сезиминде “теңир” түшүнүгү өзгөчө орунду ээлейт. Теңирге ишенүүнүн башаты б.з.ч. тарыхый доордо дүйнөнү дүңгүрөтүп өткөн гунндардан таралат. Байыркы гунн тилинде асман “ченли” деп аталыптыр. “Теңир” деген сөздүн түпкү теги байыркы шумерлердин “дингир” же кытай тилиндеги “тянь” деген сөздөн чыккан деген гипотезалар бар¹.

Көк теңир тууралуу диний түшүнүк түрк элдерине эле кеңири тарабастан монгол, кытай өндүү кошуна жашаган жана түрктөшүп кеткен башка элдерден да кездешет.

Көк сөзү азыркы кыргыз тилинде “асман” маанисинде

¹ Акылнаамз: Мейкиндик жана мезгил // Кыргыз философиясынын

да колдонулат. Байыркы түрк жазууларында да көк сөзү аягында үндүүсү жок айтылган Орто кылымдагы монгол жазма эстеликтеринде ал көкө түрүндө айтылат. Кыргыз элинин “Манас” эпосунда да калмактарга таандык сөз катары Көкө теңири, Көкө кулусу деген учурлары кездешет. Болжолу Көкө уңгусу монголдордун үстөмдүгү тушунда кыргыз тилине кирип, кыргызга көк деген түрү менен жашап кеткен окшойт¹.

Түрк элдериндеги “теңир”, ал эми кытайлардагы “тянь” деген түшүнүктөрдүн тектештигин белгилүү тарыхчы-окумуштуу Л.Н.Гумилев да, философ-окумуштуу А.И.Нарынбаев да ырастайт. Ал эми бул эки окумуштуунун көз карашындагы айырмачылык болуп, Л.Н.Гумилев өзүнүн эмгегинде көк теңирди сибирдик шаманчылыктын бир формасы эмес өзүнчө турган оригиналдуу, диний кубулуш катары караса, ал эми А.И.Нарынбаев көк теңирди шаманизмдеги эң улуу жана ыйык кудай катары эсептейт², бирок бул эки окумуштуу тең “теңир” менен “тяндын” тектештигин танбайт.

Байыркы түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда “Жер-Суу” негизги кудай болуп эсептелген. Ушул “Жер-Суу” деген түшүнүктөн улам “Жер-Суу таюу” деген түшүнүк келип чыккан. Бул түшүнүк Жер-Суунун урматына майда жандыктарды курмандык чалып өткөрүлүүчү ырым-жырымдарды туюнткан.

Анализ көрсөткөндөй, “теңир” түшүнүгү байыркы түрк уруулары үчүн эле жалпы болбостон, Борбордук Азияда жашаган башка элдерге да тиешелүү болуп, айрымдарында спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ.

Кыргыздардын диний-мифологиялык аң сезиминде “теңир” өндүү өтө терең мааниге ээ болуп, жашоонун бардык эле сфераларын өз ичине камтыган диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн катарына жан жана анын

¹ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе, 1988, - 154-б.

² Нарынбаев А.И. Из истории общественно- философской мысли

түбөлүктүүлүгү, тиги дүйнөдөгү жашоо тууралуу түшүнүктөр кирет. Байыркы түрктөрдө, анын ичинде кыргыздарда жандын түбөлүктүүлүгү жана тиги дүйнөдөгү жашоо тууралуу элес-түшүнүктөр жашаган. Байыркы Түрктөр тиги дүйнөдөгү жашоону жердик жашоонун уландысы катары эсептеп, бул диний-мифологиялык аң-сезимдин өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында кеңири тараган. Түштүк Сибирь түрк элдеринде адамдын жаны балыкта сакталса, ал эми кыргыздардын мифтик ишениминде жан өгөөдө болот. (“Эр Төштүк”). Ошондой эле кыргыз эл жомокторунун биринде мифтик персонаж – ажыдаардын жаны болуп, жети кабат сандыктын ичиндеги жети кучкач эсептелет. Бул “жан” түшүнүгү кээде “чымчык” деген түшүнүктү туюнткандыгына күбө. Айтылган ойду “чымчыктай жаны учуптур” деген айтым да ырастай алат. Кыргыздар жанды көк түтүнгө да окшоштуруп түшүнгөн.

“Жан” деген түшүнүк иран тилинен кирип, байыркы кыргыз тилинде “тын”, “тирүүлүк” дегенди туюнткан. Кыргыздарда бул түшүнүк “ден соолук” деген түшүнүктү туюнтканын, “аман болсун жандарың” деген фольклордук материалдар да ырастап турат. Кыргыздар “жан” деген түшүнүктү бир бүтүн нерсе катары эле эмес, бүтүндүн бөлүгү катары да түшүнгөнүн жарым жан”, “чала жан” деген түшүнүктөр да күбөлөйт.

Кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашында “кут” түшүнүгү өзгөчө орунду ээлейт. Кыргыздарда бул түшүнүк “жашоо” берүүчү күч”, “рух”, “жан” “бакыт”, “ийгилик”, “жыргалчылык”, “от”, “чок”, “арча”, “кан” деген түшүнүктөрдүн синоними катары саналып, алар менен бирдикте өнүгөт. Ошол эле учурда “кут” түшүнүгү түндүк аркылуу коломтого түшүп адамдарга бакыт алып келе турган кочкул кызыл түстөгү зат, адамдын жана малдын кырсыктан сактоочусу жана колдоочусу, колго жасалган кудайдын түспөлү деген өндүү диний-мифологиялык мазмунга ээ болгон.¹

Кыргыз элинин аң сезиминдеги диний-мифологиялык түшүнүктөрүнө жасалган анализ көрсөткөндөй, андагы

“Теңир”, “Жер-Суу” “жан”, “кут”, “ак”, “кара” деген өндүү түшүнүктөр өтө татаал маанилерге ээ болуп, өзүнүн көп жактуулугу менен айырмаланат. Бул түшүнүктөрдүн маңызы алардын ар бир маанисин тактап, анализдеп чыкканга дейре индивидум үчүн белгисиз болоруна шек жок. Айрым бир диний-мифологиялык түшүнүктөр өзүнүн диндик же мифологиялык түшүнүк экенине карабай, өтө терең дүйнө түшүнүүчүлүк мазмунга ээ болуп, өзү менен бирге бир канча маанилерди алып жүргөн түшүнүктөрдүн логикалык системасы катары көрүнөт.

Кыргыз элине таандык көпчүлүк диний-мифологиялык түшүнүктөр коомдук аң сезимдин өнүгүшүнүн кийинки этаптарында, белгилүү бир так мааниге ээ болуп, терминдердин системасына келип кирген. Ошол же учурда алар диний мифологиялык жана фольклордук контексте ээ болгон өздөрүнүн алгачкы көп маанилүүлүгүн жоготкон эмес.

“Теңирчилик”, “кутчулук”, “жан”(аминизм) өндүү түшүнүктөр диний - мифологиялык эле түшүнүктөр болбостон, алардагы диндин алгачкы формаларынын бири да болуп эсептелген.

Бул диний - мифологиялык түшүнүктөр өзүнөн кийин пайда болгон табият жана коом туралуу илимге чейинки түшүнүктөрүнүн жаралышы жана өнүгүшү үчүн өзгөчө роль ойлогон.

“Кыргыздардын табият жана коом тууралуу илимге чейинки түшүнүктөрү” аттуу экинчи параграфта диний-мифологиялык түшүнүктөр менен эмпирикалык түшүнүктөрдүн диалектикасы, илимге чейинки түшүнүктөрдүн “турмуштук философия” менен кандайча жалпылангандыгы көрсөтүлүп, табият жана коом тууралуу түшүнүктөрдүн өз ара байланышы анализге алынат. Алардын телепатиялык түшүнүктөрү тууралуу сөз козголуп, медициналык түшүнүктөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөр ачылып берилет.

Байыркылардын аң сезиминде эмпирикалык түшүнүктөрдүн мааниси өтө зор. Илимге чейинки

процессин тездетсе, экинчи жагынан, кийинки диндик ан сезим калыптанып бүткөн мезгилде, аны кайра жокко чыгаруу ишенбөө процессин тездеткен.

Байыркы общиналык түзүлүштүн мүчөлөрү курчап турган чөйрө тууралуу толук билимге ээ болбогондуктан, табигый жана социалдык кубулуштарды адамдарга окшоштуруп түшүнүшкөн.

Илимге чейинки түшүнүктөр табиятты жана коомдук таанып билүү үчүн өзгөчө роль ойногон, ал турмуштук тажрыйбаларга жана интуитивдик табылгаларга негизделген. Кыргыздардын табият тууралуу илимге чейинки түшүнүктөрүнүн пайда болушу жана байышы коомду мамилелердин өнүгүүсүнүн мыйзам-ченемдүү өбөлгөсү болгон.

Жалпыга белгилүү болгондой, эмпирикалык билимдердин негизин илимге чейинки түшүнүктөр жана элестөөлөр түзөт жана алар табияттык жана коомдук кубулуштардын касиетин чагылдырат. Ошол себептүү илимге чейинки түшүнүктөрдүн өнүгүшү тууралуу маалымат албай туруп, коомдук кубулуштар жөнүндөгү түшүнүктөрдүн пайда болуу булактарын түшүнүү кыйын.

Илимге чейинки кыргыздардын табият жана коом тууралуу түшүнүктөрүн алардын эмпирикалык билимдеринин деңгээлинен туруп изилдебестен, учурдагы илимдин жетишкендиктерине таянуу жакшы жыйынтыктарды берет. Кыргыздардын илимге чейинки түшүнүктөрүн окуп-үйрөнүүдө, көбүнчө табият тууралуу түшүнүктөргө көп басым жасалып, коом тууралуу социалдык-саясий түшүнүктөрүнө анчалык көңүл бөлүнбөй калат.

Кыргыздардагы коом жана табият менен байланыштуу “туулган жер” “эл жерге болгон сүйүү”, “укук”, “кедей”, “кембагал”, “жалчы”, “бай”, “элчи” “ак үйлүү”, “чечен”, “ырчы”, “милдет”, “парз” өндүү түшүнүктөр коомдун мүчөлөрүнүн социалдык абалын, алардын коом алдындагы милдетин туюнтса, ал эми “куда сөөк”, “таяке-жээн”, “эже-синди”, “ага-тууган” шекилдүү түшүнүктөр коомдогу адамдардын ортосундагы туугандык мамилелерди,

алакаларды туюнтуу үчүн колдонулган.

Кыргыздардын табият жана коом тууралуу түшүнүктөрү бири-бири менен байланышта өнүгүп, мындай түшүнүктөр бир эле мезгилде дүйнө таануучулук жана коом таануучулук мазмунга ээ болгону байкалат.

Кыргыздардын илимге чейинки коом тууралуу түшүнүктөрүн иерархиясында “башкаруу” деген түшүнүк “бийлик” деген түшүнүк менен эле байланыштуу болбостон, “кадыр-барк”, “айыл-аксакалы” деген түшүнүк менен да байланыштуу болгон жана бул түшүнүктөр коомдук мамилелердин негизинде калыптанган.

Ушул өндүү маселе тууралуу Г.В.Плеханов мындай деп жазат: “Человеческая понятия возникают на почве общественных отношений. Раз возникли данные понятия, они непременно сами влияют на общественные отношения.”¹

Кыргыздардын илимге чейинки коом тууралуу түшүнүктөрү коомдук мамилелердин кыртышында пайда болуп, кайра коомдук мамилелерге өзүнүн таасирин тийгизген. Маселен туугандык мамилени туюнткан “куда-сөөк”, “таяке-жээн”, “эже синди” деген шекилдүү жана коомдук-саясий мамилелерди билдирген “башкаруу”, “буйрук”, “бийлик”, “кадыр-барк”, “саясат” деген өндүү түшүнүктөр да, бири-биринин пайда болушу үчүн эле өбөлгө болбостон, ар кандай эле коомдук маселелерди чечүүдө да өз таасирин тийгизбей койгон эмес.

Кыргыз элиндеги “Мени бактым элимдин бактысы”, “Элдүү түлкү ачка калбайт” деген өндүү эмпирикалык түшүнүктөрүндө “айрым бир адамдын бактылуу болушу коомдун негизги максаты” деген идея берилет. Бул түшүнүктөрдө коом бир бүтүн нерсе катары кандай болуш керектиги, индивиддин сезимдери менен байланышта болгон коомдук жана жеке кызыкчылыктар бири-бирине шайкеш келип туруусу керектиги тууралуу идеялар камтылган.

Кыргыздардын табият жана коом тууралуу илимге чейинки түшүнүктөрүндө алардын күндөлүк-турмуштук ишмердүүлүктөрү камтылып, алар болмушту

¹Плеханов Г.В. Избранные философские произведения. В пяти томах. Т.2. Государственное издательство политической литературы.

агылдыруудагы негизги каражат болуп эсептелинет.

Адамдардын аң сезиминдеги кубулуштар жана редметтер тууралуу түшүнүктөрүнүн такталышы бири-ирине карата болгон мамилеге салыштырмалуу сырткы елгилерине карап, табиятты предметтерге жана убулуштарга бөлүштүрүүгө алып келет. Аң сезим канчалык өңгээлде интеллектепсе, табият кубулуштарын жана редметтери ошончолук мейкиндиктик жана мезгилдик үнөзгө ээ болот.

Табият процесстерине такай байкоо жүргүзүп туруу үшүнүктөрдүн калыптанышына өбөлгө түзүп, табияттын өзгөрмөлүүлүгү тууралуу элестөөлөрдүн пайда болушун арттаган. Табият кубулуштары жана процесстери убакытка алыштырмалуу өзгөрүп тургандыктан, натыйжада “эрте менен”, “үрүл-бараң”, “таң-заар”, “шашке”, “түш”, “чак үш”, “бешим”, “күүгүм”, “эл орунга олтурганда”, “саарлап”, “жылдыз толгондо”, “Үркөр чыкканда” деген өндүү убакытка байланыштуу түшүнүктөр жаралган.

Практикалык ишмердүүлүктүн кеңейишинин, табият кубулуштары тууралуу маалыматтардын көбөйүшүнүн натыйжасында жогоркудай түшүнүктөрдүн да маанилери кеңейип, мазмуну тереңдеген. Ушундай түшүнүктөрдүн негизинде адамдар табияттагы өздөрүнүн орду тууралуу кыйынтыктарды чыгарып, өздөрүнүн табияттын мыйзамченемдүүлүктөрүнө карата болгон мамилелерин караткан. Бул жыйынтыктар өзүнүн мазмуну боюнча кандайдыр бир өлчөмдө алардын этика-эстетикалык түшүнүктөрүнүн жаралышы жана өнүгүшүнө өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес. Башкача айтканда, табият кан коом тууралуу илимге чейинки түшүнүктөр адамдардын турмуштук ишмердүүлүгүнөн жаралган элдик тажрыйба сатары философиялык түшүнүктөрдүн генезиси жана революциясы үчүн өзгөчө роль ойногон.

Диссертациялык иштин «Философиялык түшүнүктөрдүн илимий таанып билүүдөгү мааниси» деп аталган экинчи таванын изилдөө предмети болуп, этика-эстетикалык түшүнүктөрдүн өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө тарыхый-философиялык анализ жасоо, жалпы эле философиялык

түшүнүктөрдүн дүйнө таануучулук мазмунун ачып көрсөтүү жана алардын илимий таанып билүүдөгү мааниси эсептелет.

«Этика-эстетикалык түшүнүктөрдүн өнүгүш өзгөчөлүктөрү» аттуу биринчи параграфта этика-эстетикалык түшүнүктөрдүн дүйнөгө болгон көз караштын калыптанышындагы орду жана ролу көрсөтүлүп, этикалык түшүнүктөр Байыркы Кытай жана Грециядагы адеп-ахлактык түшүнүктөр менен болгон жалпылыгы жана айырмачылыгы талданат.

Кыргыздарда сөздүн толук маанисиндеги «мораль», «нрава», «этика», «эстетика» деген өндүү түшүнүктөр болбосо да, «адеп-ахлак», «ыйман» «салт-санаа», «жүрүш-туруш», «асылдык», «сонундук», «көркөмдүк» деген шекилдүү ага байланыштуу түшүнүктөр жашаганын танууга болбойт. Бул түшүнүктөрдү окуп-үйрөнүүдө фольклор өзгөчө булак экени талашсыз. А.А.Алтымышбаевдин курч сөзү менен айтканда «...в фольклоре можно «видеть» и «слышать» голоса многих поколений»¹.

Чынында эле «элдик акылмандыкты», «элдик түшүнүктү» өзү менен кошо алып жүргөн фольклордук чыгармаларда, эчендеген муундардын ой жүгүртүүлөрү, жашоого болгон көз караштары, дүйнө таанымдары жана кабылдоолору катылып жатканына шек жок. Элибиздин натоциялык түшүнүгүнө ылайык, адамдардын тилинде колдонгон ар бир сөзү анын ким экендигин аныктап турат. Ушундай эле этикалык ойду Рольф Уолдо Эмерсон: «Сиз кандай гана туюнтманы колдонбонуз, эч качан сиз өзүңүздү мүнөздөбөй турган башка нерсени айта албайсыз» деген формада берет. Элибизде эмоционалдык касиет-сезимдер да карама-каршылыктардын биримдиги катары каралат. Кыргыз элиндеги «Кайгы кубанычты коштоп жүрөт; күлкүнүн арты ый» деген өндүү түшүнүктөрү У. Джемстин пикирлери менен окшош. «Биз капаланабыз, ошон үчүн ыйлайбыз, коркобуз, ошон үчүн калтырайбыз, кубанабыз,

¹ Алтымышбаев А.А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. — Фрунзе, 1985. С. 84.

ошон үчүн күлөбүз» - дейт - XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башындагы америкалык философ жана психолог Ульям Джемс.

Эстетика илиминде “эмгек” түшүнүгү жана анын элдик көркөм аң сезимден алган орду тууралуу маселе негизги маселелерден болуп келген жана азыр да актуалдуу. Адамдардагы сулуулук сезими эмгектин натыйжасында пайда болгон. Элибиздин “Адам эмгеги менен сулуу” деген түшүнүк да муну ырастап турат. “Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү”, “Мээнет кылсаң, ыраатын көрөсүң” деген макалдарга таянып, “мээнет” деген түшүнүк “эмгек” деген түшүнүктүн синоними катары колдонулуп келгендигин, ал эми “ыраат” деген түшүнүк менен “дөөлөт” деген түшүнүк окшош түшүнүктөр катары кабылданганын айтууга болот. Ал эми: “Адам эмгеги менен көрктүү”, “Сөздүн көркү - макал, эчкинин көркү - сакал”¹ деген макалдар бизге элибиз “сулуулук” деген түшүнүктүн ордуна “көрктүүлүк” деген түшүнүктү да пайдаланып, аны “эмгек” деген түшүнүк менен байланышта түшүнгөндүгү тууралуу сөз козгоого мүмкүндүк берет. “Сулуулук” деген түшүнүк “эмгек” деген түшүнүк менен эле бирдикте каралбастан, “сонундук” деген түшүнүктүн бөлүгү, “асылдык” түшүнүгүнүн синоними катары да каралат. Чынында табият сулуулуктун негизги булагы болуп эсептелет.

Элдик эстетикалык көз карашта “сулуулук” түшүнүгү “аялзат” түшүнүгүнө карата колдонулганда, ал “адамгерчилик” баамчылдык” “алдын ала көрө билгендик” “уздук”, “чебердик” деген өңдүү түшүнүктөрдүн маанисин да туюнтат.

Кыргыздардын эстетикалык аң сезиминдеги “сулуулук” түшүнүгү ошол эле учурда аялдын сулуулугу менен салыштырылат, жана бул эстетикалык көтөрүңкү маанайдагы “аялзат” жана “асылзат” деген түшүнүктөрдүн айтылышындагы эле эмес, маанисиндеги да окшоштугунда

даана сезилет. Б.а, аялзаттын сулуулугу деген түшүнүк “асылзат” деген түшүнүк менен да тыгыз байланышта өнүгөт.

Эгерде илим негизинен ар кандай илимий түшүнүктөргө, принциптерге, закондорго таянса, андан айырмаланып, элдик оозеки чыгармачылыкта болмушту чагылдыруу каражаты болуп көркөм образ кызмат кылат. Көркөм образдын кайталангыс конкреттүү-сезимдик формасында кубулуштарга жана окуяларга мүнөздүү өтө жалпы өзгөчөлүктөрү чагылат. Элдик адабияттагы аялзатынын образы тууралуу да ушундай эле ой жүгүртүүгө болот. Анткени элдик аң сезимдеги аялзатынын сонундугу эстетикалык кубулуш катары - жалпы эле кыргыз аялдарынын сулуулугунун чагылышы. Ошондой болсо да “жакшылык”, “жамандык”, “сулуулук”, “сонундук”, “уят”, “намыс”, “ар” жөнүндө сөз кылганда биз образдык элестөөлөргө эмес, баарынан мурда конкреттүү этика-эстетикалык түшүнүктөргө туш болобуз. Алар, асыресе адамдардын турмуштун эстетикалык көрүнүштөрүнө карата болгон маалымдуулугун жана билимин чагылдырат. Бул ойго таянып, адамдардагы эстетикалык түшүнүктөр белгилүү бир билимдин негизинде пайда болгон деген жыйынтык чыгарсак болот.

Эстетикалык аң сезимде “ак” түшүнүгү өзүнүн көп маанилүүгү жана мазмунунун тереңдиги менен башка түшүнүктөрдөн айырмаланып турат. Маселен “Ак ийилет, калп сынат” же “Ак ийилип сынбайт” деген өңдүү макалда “ак” эпитет - метафарасы “чынчыл”, “ак ниет”, “таза”, “тунук”, деген өңдүү маанилерди берип, анда кыргыз элинин адам тууралуу бүтүндөй эле образдуу - баалоочу түшүнүктөрү жана алардын этика-эстетикалык кабылдоолору чагырдырылат.

Ал эми “ак бата” деген идиомада бул көп маанилүү “ак” түшүнүгү башка түшүнүк менен айкашканда, өзүнүн жаны мазмунуна ээ болорун байкайбыз.

Дүйнөнү этикалык жактан өздөштүрүүдө образдуулугу менен айырмаланган “ак” түшүнүгү өзүнүн өтө көп мааниге ээ экендигине карабай, бардык эле курактагы жана

¹ Пословицы и поговорки кыргызского народа. // Из собрания

социалдык абалдагы адамдар үчүн түшүнүктүү сөз болуп саналат. “Кара деген” түшүнүк менен диалектикалык карама каршылыкка ээ болуу аркылуу ал адам баласы төрөлгөн мезгилден баштап, жашоодогу негизги багытты берген нукура, архетиптик символ катары кызмат кылат.

Албетте этика - эстетикалык аң сезимдеги түстөр туралуу түшүнүктөрдүн негизин кыргыздардын сөздөрүндө өзүнүн кайталангыс туюнтулушун тапкан объективдүү, табигый мыйзам - ченемдүүлүктөр жатат.

Мындай табылга чынында эле элдин эстетикалык кабылдоосунун өтө өнүккөндүгүнүн, табият сулуулугун кабылдоодогу жөндөмдүүлүгүнүн жана талантынын күчтүүлүгүнүн натыйжасы болгон. Анткени ата-бабаларыбыз бул түшүнүктөрүндө өздөрүнүн жашыруун сезимдерин, аруу ойлорун ак ниет менен аземдеп катып кеткен.

“Философиялык түшүнүктөрдүн дүйнө таануучулук мазмуну” аттуу экинчи параграфта түшүнүктөрдүн дүйнө таануучулук мазмунунун тереңдөө процесси анализге алынып, алардын чагылдыруучулук функциясы тууралуу сөз болот. Бул параграфта орто кылымдагы ойчулдар: Жусуп Баласагун жана Махмуд Кашгаринин эмгектеринде түшүнүктөрдүн дүйнө таануучулук мазмуну кандайча ачылганы анализденет.

Түшүнүктөрдү квалификациялоо маселеси тууралуу А.А.Алтмышбаев: «По содержанию понятия бывают конкретными (тополь, кризис) и абстрактными (дерево, инфляция). Кроме того их можно делить на общие (человек, растение) и индивидуальные (Ахмад, картофель)¹ - деп жазат. Башкача айтканда, түшүнүктөрдө дүйнө таануучулук мазмун: конкреттүү, абстрактуу, жалпы жана жеке түшүнүктөр аркылуу туюнтулат. Кыргыздарда «түшүнүк» деген термин эки мааниде: түшүнүк жана билим деген мааниде колдонулат. Бул термин тууралуу А.А.Алтмышбаев жогорку аталган эмгегинде: «Термин понятие» в киргизском языке имеет свой точный эквивалент - «түшүнүк».

¹ Алтмышбаев А.А. Октябрь и развитие общественного сознания киргизского народа. - Фрунзе. 1980. - С. 94.

Предложение и у него нет понятия о данной вещи по-киргизски передается так: «Анын бул буюм жөнүндө түшүнүгү жок»- деп айтылат. А.А.Алтмышбаевдин эмгегинен келтирилген бул мисал кыргыздар «түшүнүк» деген терминди «билим» деген түшүнүктүн ордуна да колдонгонун ырастайт.

А.А.Алтмышбаевдин: «Но в прошлом до широкого развития данной мысли понятия в большинстве случаев воспринимались в их узком, непосредственном, т.е. житейском значении, соотносительных с конкретными вещами и явлениями»,¹ - деген оюна толук кошулууга болот.

Түшүнүктөр таанып билүүдөгү негизги каражат катары өзүнүн дүйнө таануучулук мазмуну, логикалык системадан алган ордуна карап, айтылышы, терминологиялык туюнтулушу жагынан да көптөгөн өзгөртүүгө дуушар болгон.

Дүйнө таануучулук түшүнүктөрдүн көпчүлүгү бир күндө эле пайда болгон эмес. Бул түшүнүктөр адамдардын аң сезиминин өсүш деңгээлине жараша улам дүйнө таануучулук жаңы мазмундарга ээ болуп, алардын эчен кылымдаган тажрыйбаларынын негизинде калыптанган.

Түшүнүктөрдүн чагылдыруучу функциясы адамдардагы, табияттагы, коомдогу кубулуштардын, предметтердин бири-бири менен болгон байланыштарын түшүнүүдөн эле эмес, ошол предметтерге дал келген түшүнүктөрдүн пайда болушунан, алардын өз ара байланышынан жаралат жана дүйнө таануучулук мазмунга ээ болот.

Жалпы эле адамзат сезимине жасалган гносеологиялык анализ, адам тарабынан сырткы дүйнөнү кабылдоо процессинде аталган сезимдердин чогуу келүүсү сырткы дүйнөнү эле чагылдырып эле тим болбой, өзү менен бирге дүйнөнүн биздин аң-сезимибизге көз карандысыз жашай тургандыгына болгон ишенимди кошо алып жүрүү менен бизди дүйнө адамдын сезүү органдары тарабынан кабылдана турганына же кабылданбашына карабай, анын объективдүү

¹ Там же - С. 95-бет.

түрдө жашай тургандыгына ишенүүгө аргасыз кылат.

Кыргыздарда “дүйнө”, “өмүр”, “жашоо”, “табият” деген өңдүү түшүнүктөр болмуштун терең маанилүү маселелерин чечүүдөгү жана аны түшүндүрүүдө негизги каражаттын кызматын аткарган. Ал эми “заман” деген түшүнүктү элибиз “коом” деген түшүнүктүн синоними катары колдонсо, “өнөр” деген түшүнүктү “искусство”, “кесип” шекилдүү түшүнүктөргө синоним катары түшүнгөн. Адамдардын аң сезиминдеги “төгөрөктүн төрт бурчу”, “аалам”, “дүнүйө”, “табият”, “жаратылыш” деген өңдүү дүйнө таануучулук түшүнүктөрдүн бүгүнкү күндөгү илимий таанып билүү үчүн да мааниси зор жана алар дүйнө моделин түзүүдө өзгөчө роль ойногон.

Корутундуда жүргүзүлгөн изилдөөнүн мазмуну жалпыланып негизги жоболор түзүлөт жана төмөнкүдөй жалпылоочу жыйынтыктоолор чыгарылат:

1. Кыргыз элинин диний-мифологиялык түшүнүктөрү алардын дүйнө таанымынын калыптанып, өнүгүшү үчүн зор мааниге ээ болгон. Айрым бир “теңирчилик”, “кутчулук” “жан” (анимизм) тууралуу түшүнүктөр диний-мифологиялык түшүнүктөр катары эле өнүкпөстөн, кыргыздардагы диндик алгачкы формалары катары да кызмат аткарган. Бул диний-мифологиялык түшүнүктөр өзүнөн соңку табият жана коом тууралуу илимге чейинки түшүнүктөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү үчүн позитивдүү роль ойногон.

2. Илимге чейинки табият жана коом тууралуу түшүнүктөр алардын таанып билүүлөрү үчүн өзгөчө роль ойноп, көбүнчө турмуштук тажрыйбаларга жана интуитивдүү табылгаларга негизделген. Кыргыздардын табият тууралуу илимге чейинки түшүнүктөрүнүн жаралышы жана байышы коомдук мамилелердин өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүү өбөлгөсү болгон.

3. Элибиздин дүйнөгө болгон көз караштарынын калыптанышы үчүн этика-эстетикалык түшүнүктөр өзгөчө роль ойносо, этика-эстетикалык аң сезиминин өнүгүш процессинде алардын илимге чейинки түшүнүктөрүнүн тажрыйбалары жана алардын дүйнө таануучулук мазмунунун

тереңдеши зор мааниге ээ болгон.

4. Табиятты эстетикалык жактан кабылдоо табияттын өзүндөгү ар кандай эле түстөрдүн эстетикалык аң сезимден түшүнүк катары орун алышын шарттап, айрым бир түстөр сулуулуктун синоними катары кызмат аткаrsa, кээ бирлери табият кубулуштарын туюнтуп, элдик үмүт-тилектин символу катары кызмат өтөгөн. Өңдү жана түстү туюнткан бул түшүнүктөр кээде табияттын жандануу процесси тариздеги түшүнүк катары да саналган.

5. Кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүнүн ой жүгүртүүлөрүнүн спецификалык өзгөчөлүгү болуп анын бүтүндөй эле коомдук маданияттын системасы жана анын ичинде белгилүү бир доорлордогу конкреттүү-лирика-поэтикалык аң сезимдин системалары менен ширелишип тургандыгы эсептелет.

6. Түшүнүктөр өзү менен бирге диалектикалык карама-каршылыктарды алып жүрүү менен адамдардын аң сезиминин өсүш денгээлине жараша улам дүйнө таануучулук жаңы мазмунга ээ болуп, алардын эчен кылымдаган тажрыйбаларынын негизинде калыптанган.

7. Түшүнүктөрдүн чагылдыруучулук функциясы адамдардагы кубулуштардын түшүнүүдөн эле эмес, ошол кубулуштарга дал келген түшүнүктөрдүн пайда болушунан, алардын өз ара байланышынан жаралат жана дүйнө таануучулук мазмунга ээ болот.

Иштин негизги мазмуну автордун төмөнкү макалаларында чагылдырылган:

1. Байыркы түрк элдериндеги диндик аң сезимдин пайда болушу жана өнүгүшүнүн айрым маселелери // Современность: философские и правовые проблемы: Материалы научно-теоретической конференции. – Бишкек, 1997. – 0,3 б.т.

2. Байыркы кыргыздардын диндик аң сезиминдеги дин менен диний ырым-жырымдардын диалектикасы // Современность: философские и правовые проблемы: Материалы научно-теоретической конференции. – Бишкек, 1998. – 0,4 б.т.

эмпирикалык билимдеринин карым-катышы. // Юсуп Баласагун и современность. Материалы республиканской научно-теоретической конференции. – Бишкек, 1999. – 0,5 б.т.

4. Нотациялар тууралуу окуу философиялык окуунун өзгөчө тармагы катары // Современность: философские и правовые проблемы: Материалы научно-теоретической конференции. – Бишкек, 1999. – 0,5 б.т.

5. Кыргыз элинин семантикалык-философиялык түшүнүмдөрүнүн булактары // Обычай, традиции и обряды народов Востока: Материалы научно-практической конференции, посвященной празднику “Нооруз”. В.1. – Бишкек, 1999. – Вып. 1. – 0,3 б.т.

6. Кыргыз элинин социалдык-экономикалык түшүнүктөн, социалдык-экономикалык түшүмгө өтүү маселелерине карата // Обычай, традиции и обряды народов Востока. Материалы научно-практической конференции, посвященной празднику “Нооруз”. В.1. – Бишкек, 1999. – 0,3 б.т.

7. Байыркы кыргыздардын аң сезиминдеги диний салттар менен ырым-жырымдардын карым-катышы // Обычай, традиции и обряды народов Востока. Материалы научно-практической конференции, посвященной празднику “Нооруз”. – Бишкек, 1999. – В.1. – 0,5 б.т. (авторлошуп жазылган).

8. Кыргыз элинин семантикалык-философиялык түшүнүктөрүнүн методологиялык аспекти. // Обычай, традиции и обряды народов Востока: Материалы научно-практической конференции, посвященной празднику “Нооруз”. – Бишкек, 1999. – В.1. – 0,5 б.т. (авторлошуп жазылган).

9. Этические идеи в кыргызском фольклоре. // Обычай, традиции и обряды народов Востока: Материалы научно-практической конференции, посвященной празднику “Нооруз”. – Бишкек, 1999. – В.1. – 0,5 б.т. (авторлошуп жазылган).

КОРУТУНДУ

Диссертацияда кыргыз элинин жалпы эле философиялык түшүнүктөрүнүн генезисине жана эволюциясына тарыхый-философиялык жактан комплекстүү анализ жүргүзүлөт.

Өткөн доорлордогу кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүнө жана ой жүгүртүүлөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүк болуп, анын бүтүндөй эле коомдук маданияттын системасы жана анын ичиндеги белгилүү бир доорлордогу конкреттүү лирика-поэтикалык аң-сезимдин системалары менен ширелишип тургандыгы эсептелет.

Кыргыздардын диний-мифологиялык түшүнүктөрү алардын дүйнө таанымынын өнүгүшү үчүн зор мааниге ээ болуп, айрым бир “теңирчилик”, “кутчулук” өңдүү түшүнүктөр өз мезгилинде диндин алгачкы формалары катары да кызмат аткарганы байкалат. Илимге чейинки табият жана коом тууралуу түшүнүктөр турмуштук тажрыйбалардын негизинде пайда болуп, интуитивдүү табылгаларга негизделсе да, бул түшүнүктөрдүн калыптанышы жана байышы адамдардын табиятка жана коомго карата болгон мамилелеринин өнүгүшү үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон.

Философиялык түшүнүктөр өзү менен бирге диалектикалык карама-каршылыктарды алып жүрүү менен адамдардын аң сезиминин өсүү деңгээлине жараша, улам дүйнө таанучулук жаңы мазмунга ээ болуп, алардын эчен кылымдык тажрыйбаларынын негизинде калыптанган.

РЕЗЮМЕ

В диссертации осуществляется комплексный историко-философский анализ генезиса и эволюции философских понятий кыргызского народа.

Характерными особенностями философских понятий и мышления кыргызского народа предшествующих эпох было то, что они находились в тесном единстве с культурой в целом, будучи наиболее представленными и переплетенными с таким ее частным проявлением, как лирико-поэтическое восприятие действительности.

Важнейшую роль в развитии миропонимания наших предков играли религиозно-мифологические понятия. Такие понятия, как "тенирчилик", "кучулук" в свое время были не только религиозно-мифологическими понятиями, но и являлись ключевыми в ранних формах религиозного восприятия.

Понятия о природе и обществе, подвергнутые в работе анализу, развивались на основе повседневной практики людей, они были тесно связаны с интуитивным восприятием действительности, следовательно, становление и обогащение этих понятий играли особую роль в развитии человеческих отношений в обществе. Для философских понятий характерно наличие в них диалектических противоречий, которые с переходом на новые ступени сознания приобретают новое мировоззренческое содержание, формируясь и обогащаясь на основе многовекового опыта людей.

Resume

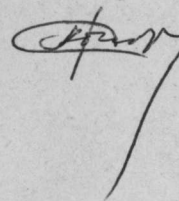
In the dissertation was carried out a complex of historical - philosophical analysis of philosophical concept's general genesis and evolution of Kyrgyz people.

The significant feature of philosophical concept and thought of the Kyrgyz people is its good relation with the general social culture system concrete lyrical - poetical thought systems of a particular period.

Also, we can see that their religious-mythological thoughts were very important in the development of knowledge about the world and some thoughts like «Tenirchilik», «Kutchuluk» (name of some kind of religion) had been used as the primary forms of religion.

Even though intuitive reveals had been based and understandings of nature and society before science that appeared from life experiences, adaptation and development of their thoughts own special place in relationship of people with nature and society.

Philosophical concepts including dialectic contradictions, depending on thought development, having renewal knowledge of the world, were adopted under the base of their many century experience.

Басууга 20.10. 2000-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 60x84 1/16
Көлөмү 1,25 б.т.
Заказ 197. Нускасы 100 даана.

Бишкек шаары, Манас гүлбагы,27
БГУнун басмаканасы.